

Foucault en Habermas

Een kritiek op de integratiepoging van Keulartz en Kunneman

Rudi Laermans

I.

In een vroegere aflevering van *Krisis* illustreerden Keulartz en Kunneman de 'heuristische waarde' van Habermas' 'paradigma van het kommunikatief handelen' o.m. aan de hand van een vergelijking tussen Habermas' theorie omtrent de "kolonialisering van de leefwereld" - zowat de 'Sesam Open U!'-formule in *Theorie des kommunikativen Handelns* - en Foucaults discipline-ringstheorie (zie Keulartz/Kunneman, 1983; hierna geef ik enkel de paginering aan). Volgens de auteurs is het mogelijk Foucaults perspectief 'aufzuheben', dus op te heffen én te integreren, binnen Habermas' kolonialisatie-theorie. Waarin zij dan weer een bewijs zien voor de 'superioriteit' van het door Habermas uitgetekende paradigma. Keulartz en Kunneman gaan in hun enthousiasme voor Habermas echter voorbij aan de cruciale verschillen tussen het werk van deze twee meesterdenkers. Bovendien gooien ze onder de noemer 'poststrukturalisme' Foucault op één hoop met Castel en Donzelot. Er bestaan natuurlijk *thematiese* parallellen tussen deze auteurs, maar hun *theoretiese* oriëntaties zijn niet identiek. Castel en Donzelot denken nogal in termen van een bewuste en strategiese 'social engineering' als ze het hebben over de psysektor - een perspectief dat Foucault juist wil vermijden. "De vertegenwoordigers van het poststrukturalisme leggen de nadruk op de strategiese rationaliteit: Foucault, Donzelot en Castel beschrijven de geschiedenis van het gevangeniswezen, het maatschappelijk werk en de psychiatrie als een immens schaakspel, waarin filantropen, artsen, burokraten, feministen, etc. alleen maar bezig zijn om hun machtspositie te consolideren of uit te bouwen", aldus Keulartz en Kunneman (40). Dit geldt - in een afgezwakte vorm - wel voor Castel en Donzelot, maar zeker niet voor Foucault. Als hij schrijft over "strategieën", gaat het niet om intentionele akten die verwijzen naar strategiese opties van 'aktoren' - konkreet: van filantropen, artsen, burokraten, etc. De machtsrelaties "zijn tegelijkertijd intentioneel en non-subjektief. Als ze feitelijk intelligibel zijn (...) dan is dat omdat ze gedeeltelijk doorkruist worden door een berekening: geen macht wordt uitgeoefend zonder een reeks objektieven en doeleinden. Maar dit

Krisis 15, 1984, pp 86-92

wil niet zeggen dat (de macht) resulteert uit een keuze of beslissing van een individueel subjekt (...). De rationaliteit van de macht is die der tactieken, die dikwijls erg expliciet zijn op het beperkte nivo waarop ze worden uitgeoefend - lokaal cynisme van de macht - en (...) uiteindelijk de gezamenlijke dispositieven uittekenen", aldus Foucault (1976: 125-126; mijn kursivering - LR). Op mikro-nivo zijn de tactieken *zichtbaar*, maar op het maatschappelijk makro-nivo vormen ze dispositieven die niet reduceerbaar zijn tot individuele intenties en keuzen: "impliciet karakter van *de grote anonieme, bijna stomme, strategieën*, die de lokale tactieken koördineren waarvan de 'uitvinders' of verantwoordelijken dikwijls weinig hypokriet zijn" (Ibid.).

Men kan kritiek hebben op de onduidelijke verbinding tussen mikro- en makro-nivo in Foucaults werk. Hij argumenteert immers altijd op mikro-nivo - namelijk via minutieuze analyses van de geschriften van dokters, psychiaters, gevangenisdirecteuren, etc. - terwijl zijn 'besluiten' omtrent het bestaan van anonieme controle- en disciplinaire dispositieven op makro-nivo liggen. Deze 'besluiten' vormen echter juist het eigene van wat met gemeenlijk "Foucaults machtstheorie" noemt. En daarin is geen plaats voor 'strategiese rationaliteit' in de Habermasiaanse betekenis van het woord, dus met verwijzing naar een bewust handelende aktor.

II.

Een eerste cruciaal verschil tussen Habermas en Foucault geven Keulartz en Kunneman zelf aan, zij het impliciet. "Foucault gaat er in *Surveiller et Punir* uit 1975 vanuit dat zich *vanaf het begin van de vorige eeuw* naast de oude soevereine vorm van machtsuitoefening een nieuw type macht heeft ontwikkeld: de disciplinaire macht", aldus de auteurs in hun beknopte presentatie van Foucaults werk (34). De "kolonialisering van de leefwereld" - en hier hebben ze het dan over Habermas - bereikt daarentegen "een hoogtepunt met het ontstaan van de verzorgingsstaat *na de tweede wereldoorlog*" (47). In de verzorgingsstaat worden de werknemers- en staatsburgerrollen - uitgekristalliseerd in de zgn. "subsystemen van doelrationeel handelen", respectievelijk 'ekonomie' en 'staat' - geneutraliseerd door de konsumenten- en cliëntenrollen. De werknemer krijgt 'konsumptie(zak)geld' in ruil voor zijn vervreemdende arbeidsprestaties, de staatsburger sociale voorzieningen als tegenprestatie voor zijn loyaal-legaal gedrag. De "systeemimperatieven" dringen juist via de konsumenten- en cliëntenrol in de leefwereld binnen. De "kolonialisering van de leefwereld" - het buiten werking stellen van kommunikatieve vormen van handelingskoördinatie en -integratie - verloopt in de na-oorlogse verzorgingsstaten dus goeddeels via deze kanalen. Keulartz en Kunneman poneren dan de volgende stelling: "De

these van de sociale disciplineren kan ons inziens geherformuleerd worden als dat onderdeel van het kolonialiseringsproces dat via de cliëntenrol verloopt" (48). Nu focusteert de na-oorlogse disciplineren misschien op de cliëntenrol, maar daarmee is nog niets gezegd over de andere 150 jaar die Foucault beschrijft - concreet: over het ontstaan van de gevangenissen, psychiatrische instellingen e.a. "total institutions" (Goffman) en het uitdijen van het disciplinaire netwerk over de ganse samenleving. Foucault beschrijft juist deze processen, en niet de hedendaagse vormen van disciplineren. Zijn disciplinerensthese heeft in eerste instantie betrekking op het begin van de 19de eeuw, al interpreteert hij ook de bestaande maatschappij in termen van disciplineren. Hoe dan ook, Foucault beschrijft een veel bredere historische periode dan alleen de na-oorlogse. Wie Habermas' paradigma wil laten concurreren met Foucaults theorie moet deze ganse periode met zijn paradigma beschrijven - concreet: met de kolonialiserensthese -, inclusief het ontstaan van de zgn. 'disciplinaire maatschappij'. Kan dit niet, dan is een 'vertaling' van Foucaults werk in Habermas' paradigma onmogelijk. Overigens heeft Habermas zelf elke poging daartoe haast bij voorbaat onmogelijk gemaakt. In zijn *Theorie des kommunikativen Handelns* bedrijft hij een soort van intuïtieve geschiedschrijving - zo spreekt hij onder meer van "de primitieve samenleving", "de burgerlijk-kapitalistische samenleving", etc. -, die nergens concreet-historische aanknopingspunten biedt. Hier toont zich al het verschil tussen de 'Verheven Theoretikus' (C.W. Mills over Parsons) en de bescheiden historicus. De eerste vindt jaartallen slechts onbelangrijke bijkomstigheden, de tweede vertrekt juist van een goed afgebakende periodisering van de geschiedenis. Foucault springt soms wel op een erg eigenzinnige manier om met historische data, maar hij vermeldt ze tenminste. Wat van Habermas niet gezegd kan worden, alle geschiedschrijving over 'evolutietheorie' en 'histories materialisme' ten spijt.

III.

Blijft de vraag of de these van Keulartz en Kunneman misschien plausibel is voor de na-oorlogse periode. Verloopt de hedendaagse sociale disciplineren primair via de cliëntenrol? Vormt ze een onderdeel van het algemene proces van "kolonialisering van de leefwereld"? Neen, want wat Habermas onder "kolonialisering van de leefwereld" verstaat, verschilt hemelsbreed van Foucaults begrip 'disciplineren'. Een verschil dat ook al weer impliciet in het artikel van Keulartz en Kunneman wordt aangeduid. "Onder 'disciplines' verstaat Foucault al die methoden en technieken die het individueel lichaam aan een permanente dwang onderwerpen en daarbij tegelijkertijd hun economies nut en hun politieke volgzzaamheid vergroten",

schrijven de auteurs (34). En ze geven dan een samenvatting van de belangrijkste disciplinaire technieken: "surveillance" ("het intensieve en onafgebroken toezicht door de hiërarchie-se blik", dus een permanente bewaking); de "disciplinaire straf" (normaliserende 'dressuur', eerder gericht op het 'in lijn brengen' van normovertreders via 'oefeningen' dan op repressieve sanktionering) en "onderzoek" ("inspektie, examinatie, registratie, etc."). Deze disciplinaire technieken verschillen totaal van "het kolonialiseringsproces" (...) via de cliëntenrol". Keulartz en Kunneman vatten dit proces in termen van 'burokratisering', "waarin kommunikatief competente sociale aktoren tot cliënten van de verzorgingsstaat worden getransformeerd" (48). Impliciet stellen ze 'disciplineren' dus gelijk met 'burokratisering', een wel erg Weberiaanse interpretatie van Foucault. Maar een totaal onhoudbare, zoals overduidelijk blijkt uit hun konkrete beschrijving van het zgn. 'burokratiseringsproces'. Keulartz en Kunneman onderscheiden hierin drie momenten: (i) de cliëntenrol wordt geïnstitutionaliseerd via een welomschreven systeem van rechten op bepaalde sociale voorzieningen. Zo worden menselijke problemen als ziekte, ouderdom, huisvesting, etc. 'gejuridiseerd' (Habermas: "Verrechtlichung"), wat "leidt tot een ernstige vertekening van de perceptie van de problemen in kwestie" (48). Rechten zijn immers altijd individuele rechten, en thematiseren menselijke problemen dus los van de sociale kontekst (Habermas: "de leefwereld") waarbinnen ze worden beleefd en geïnterpreteerd. Bovendien verschilt de 'subjektief-sociale' definitie van het probleem in kwestie dikwijls van de juridische definitie; (ii) de konkretisering van het systeem van rechten wordt 'gewaarborgd' door een giganties uitvoerend apparaat: de staatsburokratie of het 'administratieve handelingssysteem'. Een problematische zaak, want dit bestuursapparaat "stelt normen van efficiency boven persoonlijke dienstverlening" en "leidt tot een steeds groter gevoel van afhankelijkheid bij de cliënt. Rechten worden als gunsten ervaren"; (iii) de meeste rechten hebben de vorm van "monetaire kompensaties": ze geven aanspraak op een bepaalde som 'konsumptiegeld'. "Problemen als ouderdom en werkloosheid worden echter niet werkelijk opgelost door kompensaties in de konsumptiesfeer. Dit tekort schieten van monetaire schadeloosstellingen wordt door de burokratische apparaten opgevangen via therapeutische vormen van dienstverlening" (49). Hier situeert Habermas ook het ontstaan van een "therapeutokratie". Een mooi theorie-tje, maar het heeft helaas weinig te maken met Foucaults verhaal. Keulartz en Kunneman reppen - net als Habermas - met geen woord over de door Foucault beschreven "disciplinaire technieken". Met enige 'goodwill' valt de 'therapeutokratie'-these nog wel te relateren aan wat Foucault vertelt omtrent 'onderzoek'. Maar ik zie echt niet in hoe de technieken 'surveillance' en 'disciplinaire straf' zich laten in-

tegeren binnen Habermas' burokratie-verhaal. In één woord: Foucault vertelt een ander verhaal - hij heeft het over heel andere dingen dan Habermas.

IV.

Hoe verschillend beider verhaal wel is, blijkt overduidelijk uit de haast tegengestelde machtsconcepties van Habermas en Foucault. Habermas wijdt in zijn boek ettelijke bladzijden aan het machtsprobleem, om tenslotte te eindigen met een sterk door Parsons geïnspireerde definitie: macht is het stuurmedium waarmee handelingen worden gekoördineerd binnen het subsysteem (van doelrationeel handelen) 'staat'. Habermas houdt dus vast aan de klassieke identifikatie van 'macht' - algemeen: 'het politieke' - met 'staat'. Juist deze identifikatie wil Foucault doorbreken. In zijn werk valt 'het politieke' tendentieel samen met 'het sociale'. 'Het politieke' blijft niet beperkt tot een bepaalde instantie, maar doorkruist het totale 'sociale lichaam'.

'Macht' doortrekt de meest alledaagse verhoudingen: de onderwijzer 'surveilleert' zijn leerlingen (en vice versa), de huisvader zijn vrouw en kinderen, etc. Foucault: "omniprésence du pouvoir". Juist op het mikro-nivo zijn de disciplinaire technieken als 'straf' en 'hiërarchies toezicht' werkzaam. In die zin zijn ze ook konstitutief voor een subsysteem als 'de staat' c.q. 'de burokratie': ze zijn aanwezig in concrete handelingsituaties binnen zo'n sociaal systeem (b.v. in de relatie tussen overheidstherapeut en cliënt). In Habermasiaanse termen: macht als 'discipline' situeert zich niet enkel op het nivo van een bepaald subsysteem - 'de staat' - maar doortrekt 'systeem' én 'leefwereld'. De 'Leefwereld' - het mikro-nivo - is geen potentieel machtsvrije enklave die gekolonialiseerd wordt door het administratieve handelings-systeem, en daarmee haar 'onschuldig' karakter verliest. Juist van deze 'subjektivistiese' machtsvoorstelling wil Foucault af. De staat is geen 'supersubjekt', dat alle 'macht' bezit, en in zijn ontplooiing andere maatschappelijke sectoren gaat "kolonialiseren". Integendeel: 'de staat' steunt veeleer op de *gegeven* dispositieven en strategieën, die 'van onderaf' worden opgebouwd. Foucault: "(...) er bestaat geen (...) globale binaire oppositie tussen heersers en overheersten (...). Men moet veeleer veronderstellen dat de vele krachtsverhoudingen die zich vormen (...) in de produktieapparaten, de families, de beperkte groepen, de instituties, als 'ondersteuning' fungeren voor de grote scheidingslijnen die het gehele sociale lichaam doorkruisen. Zij vormen dan een algemene krachtslijn, die de lokale conflicten doortrekt, en ze verenigt" (Foucault, 1976: 124). Om een en ander te konkretiseren: als Habermas het heeft over 'burokratisering' denkt hij in termen van één giganties machtsapparaat annex

'supersubjekt'; Foucault zou - hypothetisch gedacht - nooit schrijven over 'de (staats)burokratie', wel over de talrijke 'anonieme strategieën en technieken' die werkzaam zijn in één welbepaalde sektor (b.v. de kinderbevoogding: het complex gevormd door jeugdrechtbanken, scholen, heropvoedingsinstituten, etc. allen gecentreerd rond het 'burgerlijk gezin'). Tot zo'n sektor behoren ook 'staatsapparaten', maar Foucault zou - wéér hypothetisch gedacht - ze niet thematiseren als staatsapparaten, maar als onderdelen van een specifiek 'disciplinair dispositief'. Overigens toont zich ook hier weer het onderscheid tussen de Verheven Theoretikus, die zich tevreden stelt met een abstracte identifikatie van 'het politieke' met 'de staat', en de door 'het konkrete' gefascineerde historicus. Niet toevallig noemt Foucault zijn manier van werken een "mikro-analyse van de macht".

V.

Hou onhoudbaar de interpretatie van Keulartz en Kunneman is, tonen de onderscheiden 'regeltheorieën' die samenhangen met de machtsconcepties van respectievelijk Habermas en Foucault. Habermas concentreert zich als 'klassiek machtstheoretikus' op 'de staat', en besteedt daarom uitgebreid aandacht aan het sturingsmedium 'recht'. Ik ga hier niet in op de verhouding tussen de sturingsmedia 'macht' en 'recht' binnen Habermas' theorie, maar volsta met een verwijzing naar de ook door Keulartz/Kunneman gethematiseerde "Verrechtlichungstendenz". In de "kolonialisering van de leefwereld" door het 'administratieve handelingsstelsel' spelen positieve rechtsnormen een centrale rol. Zo is de cliëntenrol, dus de aanspraak op sociale voorzieningen als tegenprestatie voor loyaal staatsburgerlijk gedrag, neergelegd in een systeem van rechten. Bovendien organiseren rechtsnormen ook het functioneren van de staatsburokratie, die instaat voor de konkretisering van de sociale rechten. In één woord: 'macht' verwijst naar 'de staat' c.q. het 'administratief handelingsstelsel', en van daaruit naar positieve rechtsregels. Juist dit thematisch complex uit de klassieke politieke filosofie - macht/staat/recht - doorbreekt Foucault met zijn "mikro-analyse van de macht". In zijn machtsconceptie is geen plaats voor een identifikatie van 'de macht' of 'het politieke' met 'de staat', noch voor de 'regeltheoretische' gelijkstelling van macht (uitoefening) met rechtsnormen (wetgeving). Vermits Foucault 'het politieke' niet ophangt aan 'de staat' verdwijnen ook de door de staat uitgevaardigde wetten uit het vizier. 'Macht' heeft te maken met 'discipline', en als zodanig met normerende gedragsregels in het algemeen - en niet alleen met door de staat gesanktioneerde positief-rechterlijke regels. 'Macht' is als 'discipline' gericht op 'normalisering', dus op de 'productie' van normaal, normkonform gedrag. Een 'dis-

ciplinair dispositief' omvat óók rechtsregels in strikte zin, maar deze zijn ingebed in een breder normatief netwerk. Bovendien functioneren ze als gedragsregels, en niet als repressieve sanktie-mechanismen. Foucault: "Ik wil niet zeggen dat de wet vervaagt of dat de juridiese instituties tendentieel verdwijnen, maar dat de wet voornamelijk funktioneert als een norm en dat de juridiese instituties zich meer en meer integreren in een continuüm van apparaten (mediese, administratieve, etc.) die hoofdzakelijk regulerende funkties hebben" (Foucault, 1976: 190).

In Foucaults disciplinerings-theorie bekleden de gedragsregels of normen dus een dominante, en de positieve rechtsregels een ondergeschikte plaats. Foucault thematiseert rechtsregels en juridiese instituties slechts als elementen van een globaal normatief-institutioneel kompleks, terwijl Habermas ze onder de noemer "kolonialisering van de leefwereld" een centrale rol laat spelen in zijn maatschappijtheorie.

Omwille van de hier signaleerde verschillen in machtskonceptie en 'regeltheorie' acht ik elke poging tot 'verzoening' van Foucaults theorie met de Habermasiaanse bij voorbaat onmogelijk. Foucault identificeert 'het politieke' tendentieel met 'het sociale', en situeert daarbij 'de disciplinaire macht' juist op het meest alledaagse nivo; Habermas identificeert daarentegen 'het politieke' met 'de staat', een subsysteem dat in haar ontplooiing de tendentieel machtsvrije alledaagse leefwereld gaat 'bezetten'. Ten tweede, volgens Foucault domineren in de huidige 'disciplinaire samenleving' de "natuurlijke normen", en niet de positieve rechtsregels waar Habermas zich op koncentreert onder de noemer "Verrechtlichung" c.q. "kolonialisering van de leefwereld". Dat zijn, kort samengevat, enkele centrale verschillen tussen Habermas' werk en dat van Foucault, verschillen die overduidelijk aantonen dat beiden een totaal ander verhaal vertellen. Overigens zijn deze verschillen ook op andere manieren thematiseerbaar. Men kan bijvoorbeeld de kategorie 'norm' tot vergelijkingspunt maken, of het begrippenpaar 'identiteit'/'individualiteit', etc. Steeds zal blijken dat de onderlinge perspectieven zo sterk verschillen, dat het ene perspectief niet 'vertaalbaar' is in het andere.

In goed Kuhniaanse taal: de 'maatschappijtheoretiese paradigma's van Foucault en Habermas zijn onderling 'inkommensurabel'. De zgn. 'superioriteit' en 'heuristische waarde' van Habermas' paradigma lijkt mij dan ook uiterst betwifelbaar.

Noten

Foucault, M., (1976), *La Volonté de Savoir*. Gallimard, Parijs, 1976.
Keulartz, J./Kunneman, H., (1983), *Disciplineren en bevrijding in Habermas' maatschappijtheorie*. In: *Krisis*, 12, 1983, (3), pp. 28-53.